

EMILIA HRABOVEC

A morvaországi németek elűzése a második világháború után

A második világháború végén a cseh országrészeket a cseh történelemben korábban ismeretlen erősségű nacionalista hullám öntötte le. Ennek két legfőbb jellemzőjeként a németellenességet és az újra felbukkanó pánszláv szellemiséget jelölhetjük meg. Utóbbit alapvetően két tényezőre vezethetjük vissza: az 1938. szeptember 30-i müncheni szerződést a csehek többsége által a korábbi nyugati szövetségesek árulásaként éhkelő kiábrándultságra, illetve a közép-európai politikai szerepvállalást mintegy előrejelző szovjet katonai jelenlétre. A háborús viszonyok hosszú hét esztendeje alatt a cseh nemzetet ért negatív érzelmi hatások - az a gyűlölet, amelyet a csehek a „saját” államuknak tekintett első Csehszlovák Köztársaságot felszámoló tényezőkkel szemben mindvégig éreztek, a nemzeti elnyomatás, illetve a világháború végnapjaiban megtapasztalt kegyetlen pusztítások emléke - a béke beköszöntével a cseh társadalomban bosszúért kiáltó nacionalista reakciókat váltottak ki. A csehek meg voltak győződve a szudétanémet népcsoport kollektív bűnösségéről, hiszen a szudétanémet politikai vezetés 1938. évi szerepe, a náci német politika csehellenes intézkedéseiben játszott szudétanémet részvétel tényei ezt a felfogást támasztották alá.

A nemzeti és a szociális motívumok a háború utáni első hetekben robbanással fenyegető szituációhoz vezettek a németek lakta csehországi területeken. Ráadásul a kérdés rendezéséért felelős cseh politikusok sem az érzelmek megfékezését s ezzel együtt a fejlemények ellenőrzését tekintették az egyedüli lehetséges kiútnak. Éppen ellenkezőleg, ma már bizonyosnak tekinthető, hogy a cseh politika korabeli irányadó tényezői - annak ellenére, hogy utóbb ezzel ellentétes módon az alsófokú közigazgatási szervekre igyekeztek hárítani a felelősséget¹ - kezdettől fogva tudtak a kíméletlen németellenes megtorlásokról, azokat megtűrték,² mi több, a cseh lakosság ösztönös bosszúakcióival már az emigrációban és a csehországi ellenállás köreiből is számoltak. Bel-, illetve külpolitikai stratégiájuk kialakításakor szintén figyelembe vették ezek lehetőségét. Belpolitikai szempontból a „nemzeti forradalom” mindenekelőtt mint a hatalom megszerzéséért folytatott harc kerete és eszközrendszere jött számításba. A cseh külpolitikai elgondolásokban pedig a szövetségesekkel szemben kifejtett nyomásgyakorlás eszközeként, hogy tudniillik a „forradalmi zavargások” tényeivel, illetve a befejezett tényekre hivatkozva, a csehszlovák kormány kitelepítési politikájához a nagyhatalmak mielőbbi hozzájárulását megszerezhessek. A csehszlovák emigráció politikai és katonai irányítói többször is nyilatkoztak arról, hogy a háború befejezése után számoltak a németek elleni erőszakos cselekményekkel, és azok bekövetkezése nem volt ellenükre.³

A háború befejezését követő első hetek történéseit és a németekkel való bánásmódot nem utolsósorban az határozta meg, hogy ez idő tájt nem volt semmilyen törvényes szabályozás, amely a német kisebbség jogi helyzetét befolyásolta, illetve a „kitoloncolás” végrehajtását jogi normákhoz kötötte volna. A politikusok ennek megfelelően felhívásokkal, bizalmas utasításokkal és személyes látogatásokkal igyekeztek az újonnan megalakuló csehszlovák hatalmi szervezeteket a németellenes eljárás gyors lefolytatására ösztönözni. Ennek céljai közé a vagyoni kisajátítás, az internálás, valamint az országból való kiűzés tartozott. Ezeknek az intézkedéseknek a végrehajtását a bárminemű ellenőrzést nélkülözve létrejött helyi szervekre bízta, amelyek igen gyorsan önállósultak, és olyan lépésekre ragadtatták magukat, amelyek külpolitikai és gazdasági szempontból egyaránt igen kellemetlenül érintették a csehszlovák kormányzatot.

A csehszlovák állami szervek szerepe

A németellenes intézkedések legfőbb képviselői közé az újonnan szerveződött csehszlovák hadsereg, az erősen kommunista irányítás alatt kialakított állambiztonsági szervek, a nagyszámú önkéntes alakulatok, valamint az ugyancsak kommunista ihletésű „forradalmi” nemzeti bizottságok tartoztak. A világháború befejezését követő idők forradalmi akciói, a tisztázatlan jogés hatáskörök, valamint a hivatalos állami struktúrákat is megosztó, mindenütt jelen lévő hatalmi harcok miatt, akárcsak a külső, elsősorban szovjet részről megnyilvánuló beavatkozások és a korabeli viszonyokra jellemző szóbeliség miatt, fölöttébb nehéz meghúzni a határokat a parancsszóra végrehajtott intézkedések és a spontán cselekmények között, illetve különbséget tenni a valóban helyi fogantatású események és az állam által inspirált akciók között. Mindenesetre tény, hogy ezekben a zűrzavaros időkben számos olyan tettlegességre és túlkapásra került sor, amelyek nem csupán emberi szenvedéseket okoztak, hanem emberáldozatokat is követeltek.

A németellenes intézkedések meghozatalában különösen az első hetekben rendkívül nagy hatalomra szert tett és fölöttébb önállóan cselekvő nemzeti bizottságok tűntek ki. Ezek feladata abban állott, hogy saját fegyveres alakulataikkal előkészítsék a csehszlovák államhatalom helyreállítását az általuk ellenőrzött területen, továbbá őrizetbe vegyék az összes veszélyesnek minősített személyt, a munkaképes német lakosságot pedig lehetőség szerint táborokba ösztönözve kényszermunkára kényszerítsék, s végül valamennyi korábban német tulajdonban volt vállalatot nemzeti gondnokság alá helyezték.⁴

Ezeknek a feladatoknak a megvalósítása a nemzeti bizottságokban a biztonsági és a telepítési előadókra hárult.⁵ A morva tartományi közigazgatásban 194.5. július 10-én önálló osztályt hoztak létre az evakuációs kérdések intézésére.⁶

Az etnikailag vegyes területeken, ahol elegendő számban éltek csehek, a nemzeti bizottságok közvetlenül a front áthaladása után megalakulhattak, és a németellenes intézkedések foganatosítására ezt követően rögtön sor kerülhetett. Észak-Morvaország és Szilézia nagyobb kompakt német településterületein azonban a front átvonulása után átmeneti hatalmi vákuum keletkezett. A csehszlovák államhatalomnak általában csak megkésve sikerült saját szerveit ezeken a területeken is felállítania.

Sokhelyütt a helyzet lehetővé tette, hogy a Hitler-ellenes földalatti német ellenállás képviselői valóra tudták váltani azon törekvésüket, hogy saját községeikben átvegyék a hatalmat. Elsősorban német szociáldemokrátákról és kommunistákról volt szó, akik a változások közepette úgy gondolták, eljött az ő órájuk, és azt remélték hogy az új köztársaság felépítéséből aktívan részt vállalhatnak. Ott, ahol arra mód nyíl-t, együtt a helyi csehekkel, ahol ilyenek nem voltak, egyedül nemzeti bizottságokat hoztak létre, sőt német fegyveres forradalmi gárdákat is alakítottak.⁷

A Szudéta-vidéken sok helyen újra alakultak a helyi kommunista pártszervezetek, amelyekben gyakran a német párttagok nyomasztó többségben voltak a csehekkel szemben. A yesenik (Freiwaldau) járási kommunista pártterkezeleten például 180 német résztvevő mellett mindössze 13 cseh küldött vett részt. A németek közül sokan a kommunistákhoz való csatlakozásban kerestek támaszt a szovjet katonák, illetve a későbbiekben a helyi cseh közegek túlkapásaival szemben. S valóban akadt rá példa, hogy a német kommunisták bizonyos esetekben a szovjet szervek védelmében részesültek. Ebből a célból a helyi szovjet parancsnokok utasítására a német kommunisták házaik plakátokkal, illetve vörös zászlókkal jelölték meg. A Vörös Hadsereg pártfogásával sok helyen közös cseh-német nagygyűléseket, felvonulásokat szerveztek, amelyeken a cseh szónokok szájából olyan kijelentések is elhangzottak, miszerint számukra a német antifasiszták „ezerszer kedvesebbek, mint a cseh kollaboránsok”.⁸

Ez az északi országrészekben kialakult különleges helyzet azonban nem sokáig tarthatott. Az újonnan megalakult nemzeti bizottságok tagjait a járási, illetve a brünni tartományi nemzeti bizottságnak kellett jóváhagynia, a kommunista pártszervezetek tagjai esetében pedig a prágai pártközpontnak, amire már természetesen nem került sor. A még az emigrációban megkötött megállapodás értelmében az összes németet ki kellett zárni a helyi nemzeti bizottságok munkájából, s ezt a brünni tartományi szervek azonnali hatállyal el is rendelték.⁹ A CSKP KB 1945. június 4-én határozatot hozott arról, hogy a későbbiek során a németek közül senkit sem volt szabad a pártba felvenni, a már pártban lévő németek tagságát pedig meg kellett szüntetni. Egyszersmind felszámolták a cseh-német kétnyelvű újságok kiadásának szörványosan előforduló korábbi gyakorlatát, illetve ilyen lapok kiadásának lehetőségét.¹⁰

A csehszlovák államhatalmat a németek által lakott területeken a nemzeti bizottságok mellett a csehszlovák hadsereg képviselte, amelynek a vonatkozó kormányrendelet értelmében „a határvidék biztosítása” és németektől való „megtisztítása” volt a feladata.¹¹ Ráadásul a reguláris alakulatok mellett 1945 áprilisától nagyjából augusztusig számos, fölöttébb gyanús fegyveres alakulat is működött ezen a területen, amelyek magukat „nemzetőrségnek” vagy egyszerűen „partizánoknak” nevezték, és amelyek saját maguk látták el magukat fegyverekkel, és a németellenes intézkedéseket is maguk kezdeményezték.

A csehszlovák államhatalomnak a németek elűzésében meghatározó módon részt vevő támaszát az újonnan létrehívott nemzetbiztonsági szervek jelentették. A Nemzetbiztonsági Testület (cseh rövidítése SNB) tagjai főként a különböző „forradalmi” önkéntes szervezetekből kerültek ki, akiket a régi rendőrség megbízhatónak talált alkalmazottaival egészítettek ki. A testület soraiban sok önjelölt „parancsnok” tevékenykedett, akik saját hatáskörükben különböző intézkedéseket fogantatosítottak annak érdekében, hogy a németkérdés „megoldását” felgyorsítsák. Egy Tibor Novák nevű tüzérkapitány például a yeseníki (korabeli cseh névén: frývaldovi) járásban közvetlenül a háború befejezése után létrehozta „a frývaldovi járási internálótáborok parancsnokságát”, amelynek élére saját magát nevezte ki. Három nagy tábort alakított ki, amelyekben szemtanúk visszaemlékezései szerint gyermekes anyákat, a német koncentrációs táborokból frissen visszatérteket, köztük zsidókat is fogva tartottak.¹² Egy másik SNB-parancsnok, Bedřich Pokorný kapitány, aki magát 1945 májusában a morvaországi nemzetbiztonsági testület vezetőjének nevezte, és saját jogkörében feloszlatta az addig fennálló rendőri apparátust, azáltal vált hírhedtté, hogy ő szervezte meg a brünni németek kitoloncolásának végrehajtására az úgynevezett brünni halálmenetelést. Morvaország területén azonban legalább két tartományi SNB-parancsnok működött: Pokorný mellett a Ostravában volt a másik, aki beosztottaival együtt az ostravai internálótáborban történt szörnyűségekért volt felelős.¹³

Május végéig a csehszlovák fegyveres alakulatok, különösen a hadsereg egységei, de önkéntesekből szervezett csapatok is helyi és regionális méretű kitoloncolási akciókat szerveztek, amelyeket bizalmas utasítások alapján vagy maga a prágai belügyminisztérium kezdeményezett, vagy utólag a kormány jóváhagyásával mintegy legalizálta azokat. Kezdetben a Morvaország belsejében található német nyelvterületeken és szörványtelepüléseken léptek fel, de hamarosan kiterjesztették tevékenységüket az osztrák határ menti keskeny német nyelvterületre, illetve az észak-morvaországi vegyeslakosságú övezetekre is. A legkorábban érintett morvaországi területek közé tartozott a znojmoi (znojmí), mikulovi (mikulovský), dačicei (dačiči), hustopeči (auspítzi) és a Moravská Třebová-i (Mährisch Trübau-i) járások vidéke, ahol május 20-a után elkezdődtek az osztrák határon túlra való kitoloncolások, és egész nyáron, illetve egészen koraőszig folytatódtak.¹⁴

Ezek az akciók a helyi eltéréseket leszámítva többé-kevésbé azonos minta szerint zajlottak le: a német lakosokat felszólították, hogy néhány (esetenként egy) órán belül hagyják el lakásaikat, és 30 kilogrammos, illetve az egyéni teherbírás által maximált súlyú csomagokkal vonuljanak a megadott gyűjtőhelyre, ahonnan vagy közvetlenül a határra vezényelték, vagy

átmeneti táborokba küldték őket. Néhány adattal megvilágíthatók ezeknek az első deportálásoknak és kitoloncolásoknak a méretei: Znojmo (Znaim) városában az 1930. évi csehszlovákiai népszámlálási adat szerint 8 347 németet számoltak össze, 1945. június 12-én számuk már csak 1_500 körül mozgott. A dél-morvaországi dačicei (datschitzi) járásból június 19-ig 5 430 németet űztek el otthonaikból a csehszlovák hatóságok. 1945. május 31-én a csehszlovák belügyminisztérium jóváhagyásával mintegy 30 000 brünni németet gyalogszerrel indítottak az osztrák határra. Június közepén azután sor került a kompakt német területekre is Észak-Morvaországban, illetve Sziléziában, mégpedig elsősorban Svytavý (Zwittau), Mohelnice (Müglitz), Krnov (Jagerndorf) és Opava (Troppau) vidékén.¹⁵

További németellenes intézkedések

A morvaországi németeknek otthonaikból való elűzésével párhuzamosan a még megmaradt német lakossággal szemben is intézkedéseket foganatosítottak a csehszlovák hatóságok, amelyek azt célozták, hogy megfosszák őket a létfenntartásukhoz szükséges anyagi eszközöktől, munkaerejüket pedig későbbre tervezett kitelepítésükig maximális mértékben kihasználják. Heteken belül tisztázták annak kritériumait is, miként válasszák ki a kitoloncolásra ítélt, illetve átmenetileg visszatartott német személyeket.

Május 16-án a morvaországi tartomány; nemzeti bizottság biztonsi ügyekért felelős előadója elrendelte valamennyi németnek táborokban való összegyűjtését. A szóban forgó rendelet azonban jórészt csupán utólagosan kodifikálta az időközben már kialakult állapotokat.¹⁶ Május 22-én Brünnbe látogatott Klement Gottwald miniszterelnökhelyettes, a CSKP főtitkára, aki a tartományi nemzeti bizottság munkatársait arról tájékoztatta, miképp járjanak el a németkérdés kezelésében. Azt javasolta, hogy a németeket származásuk és politikai múltjuk szerint hét kategóriába sorolják be:

1. A cseh országrészekbe 1938 után betelepült németeket, amennyiben nem követtek el büntetendő cselekményeket, hazájukba kellett visszatelepíteni, egyébként pedig bíróság elé kellett őket állítani.

2. A büntetendő cselekményekben elmarasztalható németeket bíróság elé kellett állítani.

3. Azokat a szudétanémeteket, akik semmilyen különös módon nem léptek fel a cseh nép ellen, felügyelet alá kellett helyezni és kényszermunkára kötelezni. Gottwald kifejezését használva, a németeket a csehszlovák hatóságoknak úgy kellett kezelniük, mint a náci időkben a zsidókat, vagyonukat pedig nemzeti gondnokság alá kellett helyezni.

4. A német ellenállókat s azokat, akik a német koncentrációs táborokban szenvedtek (tehát az „antifasisztákat”, egyenjogú állampolgárokként kellett elismerni. A német antifasisztáknak azonban tevékenységüket minden esetben előbb igazolniuk kellett.

5. A csehek, akik a náci időkben németeknek vallották magukat, németekként kellett elbírálni.

6. A vegyes házasságokban élőkkel szemben esetenkénti elbírálást kellett alkalmazni.

7. A magukat cseheknek valló zsidókat mint cseheknek kellett kezelni, a magukat német nemzetiségűeknek tekintőket viszont tevékenységük alapján a fenti kategóriák szerint a németek közé kellett besorolni.¹⁷

Egy nappal Gottwald brünni látogatása után a brünni tartományi bizottság *Ideiglenes általános irányelvek a németekről* címmel közreadta az összes német férfi táborokba való összegyűjtését, illetve a felnőtt német férfi és női népesség kötelező munkaszolgálatát szabályozó rendeletet. A nemzeti bizottságokkal együttműködve a nemzetbiztonsi szerveknek ilyen célokra minden járási városban és további alkalmas településeken régi elhagyatott lakóépületekben, gyártelepeken és táborokban a németek számára munkatáborokat kellett létesíteniük. A táborba vonulás és a munkaszolgálat kötelezettsége alól felmentést kaptak az antifasiszták, a súlyos betegek, a testi fogyatékosok, a terhesség előrehaladott

szakaszában lévő nők, illetve a csecsemőjüket ápoló vagy hat éven aluli gyermekeiket nevelő anyák, továbbá a zsidók és a vegyes házasságban élők, a cseh feleségek német férjeinek kivételével.

Azok a személyek, akiket a fent ismertetett irányelvek értelmében a németellenes intézkedések nem érintenek, átmenetileg nem fosztották meg lakásaiktól és egyéb vagyontárgyaiktól (a nagyobb értékű ingatlanok kivételével) és megtarthatták korábbi munkahelyeiket is. Ezen különjogok végső megerősítése azonban a járási állambiztonsági hivatalok mellett erre a célra létrehozott „német kivizsgáló bizottságok” döntésétől függött. Ezek a bizottságok - amelyek nem voltak azonosak a népbíróságok mellett később létrehozott intézménnyel - egy-egy jogi végzettséggel rendelkező, illetve „népi bíróból”, valamint a kivizsgálandó személy világháború alatti lakhelyéről származó három személyből állt. Hamarosan bebizonyosodott azonban, hogy ezeknek a jogi szempontból eleve fölöttébb kétséges bizottságoknak a segítségével a kivizsgált németekkel, csehekkel szemben gyakran korábbi személyes számlákat egyenlítették ki. Nemegyszer a „népi ülnökök” között szerepet kaptak a náci periódus áldozatainak hozzátartozói vagy olyan személyek, akik különböző okoknál fogva jogosulatlanok voltak arra. Így például Zlinben egy volt ruhatárosnő, akinek - saját szavaival szólva - munkájánál fogva „lehetősége volt az összes ott élő németet megismernie”, jogában állt emberi sorsok fölött döntenie.¹⁹

A csehszlovák hatóságok minden törekvése arra irányult, hogy lehetőleg minél gyorsabban és minél nagyobb számú németet távolítsanak el az országból. Így például a tartományi nemzeti bizottság azt ajánlotta, hogy azoknak a németeknek, akikkel szemben semmilyen terhelő adatot nem lehetett felhozni és az országot önként el kívánják hagyni, azzal a megkötéssel, hogy csupán annyi csomagot vihetnek magukkal, amennyit maguk elbírnak, akadálytalanul lehetővé kell azt tenni. A hatóságok mindazonáltal előrelátóan megkövetelték ezektől a német kitelepülöktől, hogy aláírásukkal igazolják, a Csehszlovák Köztársaság területét önként hagyják el.

A morvaországi tartományi nemzeti bizottság 1945. május 23-i irányelvei nem vonatkoztak a politikai bűncselekményekkel vádolt németekre. Őket „a nemzeti bizottság útmutatása szerint valamely áldozat igazolása vagy a nemzetbiztonsági hivatal kezdeményezésére haladéktalanul le kellett tartóztatni”, és börtönbe vagy internálótáborba kellett elhelyezni, ahol a népbírósági eljárásig maradtak.²⁰

Miközben a németellenes intézkedéseket már országszerte bevezették és a németek kiűzése az országból egyre nagyobb méreteket öltött, a prágai kormány olyan kötelező érvényű rendelet kibocsátásán dolgozott, amellyel a folyamatot egységes szabályozás alá kívánták vonni, s mindenekelőtt el akarták kerülni a kiűzések nem kívánatos gazdasági és politikai következményeit. A prágai kormány jócskán megkésve, 1945. június 15-én fogadta el azokat az irányelveket, amelyek a kiűzés lebonyolítását voltak hivatva szabályozni. Az egész akció technikai lebonyolítását a hadseregre bízták. A legfontosabb alapelveként a dokumentum azt rögzítette, hogy az állam gazdasági érdekeit minden intézkedés során figyelembe kellett venni. A német lakosságot nem szabad válogatás nélkül táborokba terelni, hanem a technikai lehetőségekhez mérten munkára kellett őket fogni. A tulajdonképpeni kitoloncolásra csak akkor volt szabad sort keríteni, amikor annak a lehetőségeit már megteremtették.

Ez a kormánydöntés híven tükrözte azokat a nehézségeket, amelyekkel a csehszlovák félnek szembe kellett néznie, amikor a kiűzött németek átvételét a határ túloldalán be akarták biztosítani. A háború utáni hónapokban egyedül a Szovjetunió értett *egyvet* Prága kitoloncolási terveivel, és csakis a németországi és ausztriai szovjet parancsnokok nem akadályozták az elűzött szudétanémetek átvételét. Különösen a morvaországi németek kitoloncolása esetében igen komoly nehézséget jelentett az a tény, hogy a hagyományosan hosszú cseh-német határ vonal éppen 1945 nyarán lényegesen lerövidült. Lengyelország állami területének nyugatra való elmozdítására hivatkozva a lengyel állami szervek a cseh-sziléziai és észak-

morvaországi területekkel határos német területeket fokozatosan megszállták és az elfoglalt területekről a német lakosságot szintén elkezdték kitoloncolni. Ilyen körülmények közt lengyel szempontból ugyancsak érthető volt a vonakodás a cseh- és morvaországi elűzött németek átvétele előtt.²¹ A problémákat csak fokozta az 1945 nyarán kirobbant újabb csehszlovák-lengyel határvita, valamint a prágai kormány tiltó rendelete, amely szerint az elűzött szudétanémeteket tilos volt a lausitzi és a Glatz vidéki németországi területekre kitoloncolni, minthogy a csehszlovák kormány óvatos formában bejelentette igényét a két említett területre, s éppen ezért nem kívánta őket az elűzött németekkel betelepíteni.²² A szudétanémetek által lakott észak-morvaországi és sziléziai területek így módon többé nem voltak határosak Németországgal, s ekképpen lehetetlenné vált a németek közvetlen kitoloncolása a határon túlra. Az egyetlen legalább félig nyitott kapu Németország felé - Ausztriát leszámítva - az amerikai felügyelet alatt álló nyugat-csehországi demarkációs vonaltól az észak-csehországi Dečín (Tetschen) városáig húzódó cseh-német határszakasz maradt. Éppen emiatt az elűzött észak- és közép-morvaországi, illetve cseh-sziléziai németeket túlszűfolt tehervagonokban nyugat felé, leggyakrabban Dečín, ritkábban Teplice-Šanov (Teplitz-Schönau) felé szállították, ahonnan azután szászországi területre juttatták át őket. Június folyamán néhány alkalommal gyalogmeneteket szerveztek, amelyekkel az elűzött németeket távoli vasúti állomásokra terelték, és a meggyötört embereket ott vagonírozták be.²³

1945. június 25-én a 3. (morvaországi) katonai körzet parancsnoksága jóváhagyta a *Morvaország és Szilézia németektől való megtisztítását célzó akció irányításának és lebonyolításának alapvető irányelvei* című dokumentumot: „Morvaországot és Sziléziát meg kell tisztítani németektől. Általános alapelv, hogy a tisztogatást a legrövidebb határidőn belül, minden németre kiterjedően és kemény következetességgel kell végrehajtani. Minden előkészületet a végrehajtás időpontjáig titkosan kell kezelni.” Ez a dokumentum elsősorban a hadsereg, a nemzetbiztonsági szervek és a nemzeti bizottságok kompetenciáit tisztázta. A németek elűzését minden esetben a három szervezetnek közösen kellett végrehajtaniuk: a nemzeti bizottságok és a nemzetbiztonsági szervek feladata a kitoloncolásra ítélt személyek kiválasztása és összeírása volt, az elszállítás és kitoloncolás technikai lebonyolításáért a katonai szervek, illetve az akcióba bevont félkatonai segéderők feleltek. Mindazonáltal a hadsereg mindvégig ellenőrzése alatt tartotta az egész kitoloncolási akciót. Novak tábornok például arra is utasította a katonai apparátust, hogy állandóan ellenőrizze a kitoloncolásra ítélt személyek névsorait, s amennyiben a katonai hírszolgálat szempontjából használható személyekre bukkannak, azonnal töröljék őket a listákról. A hadseregirányítás minden szintjén speciális „áttelepítési csoportokat” hoztak létre, amelyek egyebek mellett azt is feladatuk kapták, hogy a nemzeti bizottságokkal és a nemzetbiztonsági szervekkel való együttműködésben biztosítsák a hadsereg vezető szerepét.²⁴ Július 10-én a morvaországi tartományi nemzeti bizottság a járási szervezetekhez eljuttatott utasításában új kritériumokat jelölt ki az azonnal kitoloncolandó németek kiválasztására és besorolására. A németeket foglalkozásuk, életkoruk és munkaképességük alapján öt kategóriába sorolták: az elsőbe a 15-55 év közötti munkára fogható azon személyek tartoztak, akiknek eredeti szolgálati vagy tartózkodási helyükön való meghagyása „az állam gazdasági érdekeibe ütközött”, s ennek megfelelően az ország más területein a romeltakarításra vagy egyéb közmunkára voltak irányíthatóak. Ide a korábbi német állami alkalmazottak, a falusi értelmiségiek, szabad foglalkozásúak tartoztak. A második kategóriába a parasztok, a korlátozott számban megtűrt kisiparosok, orvosok tartoztak, akiket átmenetileg meghagytak lakóhelyükön. A harmadik kategóriát a náci periódusban politikai, tudományos vagy más tevékenységük miatt kompromittálódott személyek alkották, akikre internálás, illetve bírósági ítélet várt. A negyedik csoportba az antifasiszta németeket sorolták, akik lakóhelyükön maradhattak, sőt - ez morvaországi sajátosságnak számított - közülük sokakat felszólítottak, hogy működjenek

közre a csehszlovák szervekkel az „evakuálások” lebonyolításában. Végül az ötödik csoportba sorolták a többieket, akiket azonnali hatállyal kiutasítottak az országból és akik öt napra való élelmet és 60 kilogrammos csomagot vihettek magukkal. (Kivételnek számítottak a vegyes házasságban élő személyek, az árvák és a cseh nemzettel szemben semmilyen vétséget el nem követő idős személyek.²⁵

A tartományi nemzeti bizottság 1945. július 10-i irányelvei jól mutatják, hogy a kitoloncolásra való kijelölésében, illetve annak végrehajtásában milyen fontos szerepet játszottak a gazdasági kritériumok, illetve a német emberek munkabírása. A morvaországi és sziléziai németekkel való cseh magatartásban ezek az irányelvek voltak egész nyáron a mérvadóak, mégha a végrehajtás során különösen a kivételek elbírálásában - nem is tekintették mindig szentírásnak a szóbanforgó dokumentum utasításait. A gyakorlatban például perdöntő kritériummá egyre inkább a kitoloncolásra ítélt személyek vagyonának nagysága vált, ami legtöbbször eldöntötte, hogy az érintetteket a kiutasítottak listájára vagy az internáló táborokba irányított személyek közé sorolták.

A július 10-i dokumentum szerint a németellenes intézkedések alól mentességet élvező csoportok egyikét az úgynevezett antifasiszták alkották. A dokumentum definíciója szerint ez esetben olyan német nemzetiségű személyekről volt szó, akik „a Csehszlovák Köztársasághoz hűségesek maradtak, sohasem léptek fel a cseh, illetve a szlovák néppel szemben és aktívan részt vettek a két nép felszabadításában, vagy a náci terror üldözöttjeivé váltak”. Tehát az antifaszizmus döntő kritériumaként nem egyszerűen a nemzeti szocializmussal való szembeszegülést jelölték meg, hanem a csehszlovák állameszme iránti feltétlen elkötelezettséget és a Csehszlovák Köztársaság fennmaradásáért, illetve helyreállításáért folytatott harcban való részvételt is feltételként szabták. Ezen kívül különböző szociális és pártpolitikai mozzanatok is felmerültek, amelyeket az antifasiszta minősítés során szintén figyelembe vettek. Gottwald egyik nemzeti bizottságokhoz intézett utasítása nyomán csupán a munkásokat, alkalmazottakat, kisparasztokat és kisiparosokat volt szabad a németellenes intézkedések alól mentesíteni. Közvetlenül a háború befejezése után csakis a szociáldemokratákat és a kommunistákat lehetett antifasisztáknak tekinteni. A nem szocialista, s különösen a keresztény érzelmű, illetve meggyőződésű igénylők kérését a nemzeti és vallásellenes közhangulat hatására gyakran olyan érveléssel utasították el, hogy bár szembeszálltak a náci rendszerrel, de nem léptek fel a Csehszlovák Köztársaság érdekében.

A Hitler-ellenes szudétánémetek helyzetét a gyakorlatban mindenekelőtt a helyi hatalmi szervek politikai szimpátiái határozták meg. Az egyik községben maradhattak, a másikban viszont a többi németekkel együtt ők is együtt meneteltek a legközelebbi határátkelőig, illetve a legközelebbi internáló táborig. Kiváltképp a gátlástalanul tevékenykedő önkéntes alakulatok voltak rájuk kevés tekintettel. Tény, hogy a hivatalos „német kivizsgáló bizottságok” is különbözőképpen magyarázták a fentebb említett irányelveket. Előfordult, hogy csupán az aktív szabotázsakciókat vagy a fegyveres partizán-tevékenységet tekintették elfogadható indoknak az antifasiszta minősítés iránti kérelem elismeréséhez. A morvaországi tartományi nemzeti bizottság elnökségi határozata értelmében a brünni németek kitoloncolása során a német antifasisztákkal kivételt kellett volna tenni. Ámde ugyanazon elnökségi ülés egy másik határozatával megtiltotta a tartományi nemzeti bizottság tagjainak, hogy aláírásukkal igazolják a németek lojális és antifasiszta magatartását bizonyító okiratokat. A rákövetkező napon azután a brünni helyi sajtó arról adott hírt, hogy további rendelkezésig tilos a németellenes rendelkezések alóli mentességet biztosító igazolások kiadása, a korábban kiállított igazolások pedig érvényüket veszítették. Ezzel szemben Moravská Třebová (Mährisch Trübau) városában a német kommunistákat és szociáldemokratákat, Krnov (Jägerndorf) városában már csupán a kommunistákat nem toloncolták ki.²⁷

1945 júniusában és július első felében a törvénytelen kitoloncolások („wilde Vertreibungen”, csehül: „divoký odsun”) egész Morvaországra kiterjedtek. A szudétanémetek dél-morvaországi járásokban elkezdett elűzése kisebb mértékben ugyan, de tovább folytatódott, ugyanakkor az etnikai tisztogatást célzó akció súlypontja Észak-, Északkelet-Morvaországra, illetve Kelet-Sziléziára helyeződött át. A csehszlovák hadsereg távolról sem teljes korabeli számításai szerint Morvaországból és Sziléziából naponta ezernél több szudétanémetet toloncoltak a határon túlra. Ez a becsült adat nagy valószínűséggel csupán azokra az elűzött németekre vonatkozik, akiket a szászországi irányba útnak indított vasúti szállítás során a hadsereg alakulatai kísérték, illetve ellenőriztek. Aligha vonatkozhatott viszont ez az adat azokra az elűzöttekre, akiket a határ közelében fekvő dél-morvaországi településekről részben szintén vasúton, az esetek többségében viszont gyalogosan és mindenfajta ellenőrzés nélkül Ausztriába toloncoltak ki, s akik az 1945 nyarán 150 ezerre becsült Ausztriába került szudétanémet többségét alkották.²⁹ A morvaországi „evakuációért” felelős előadó 1945. július 24-én 85 ezer főre becsülte a tartományból addig kitoloncolt németek számát, de ő maga is hozzáfűzte, hogy ez az adat nem teljes. A csehszlovák honvédelmi minisztérium vezérkarának 1945 augusztusi helyzetjelentése szerint hozzávetőleg 110 ezer csehszlovákiai német hagyta el Morvaországot és Sziléziát.³⁰

Bármennyi is legyen az elűzött szudétanémetek pontos száma, egy dolog biztos: már az 1945 tavaszi és nyári törvénytelen kitoloncolásokkal is sikerült elérni a csehszlovák hatóságoknak a két tartomány etnikai és szociális szerkezetének lényegi átalakítását. Dél-Morvaország, különösen a Znojmo (Znaim), Mikulov (Nikolsburg) és Moravský Krumlov (Mährisch Kromau) vidékét sikerült 1945 júliusára nagy mértékben elcsehesíteni, az eredeti német lakosságot vagy a határon túlra toloncolták ki, vagy internálótáborokba gyűjtötték össze. Helyüket a beözönlő cseh telepések foglalták el. A morvaországi tartományi nemzeti bizottság tanácsának 1945. július 3-án már azt állapíthatták meg, hogy Dél-Morvaországot nagy részben „megtisztították a németektől”.³¹ Ekkor még más volt a helyzet Észak-Morvaországban, ahol a városok kivételével a németek többsége helyükön maradhatott. Ezen a kompakt német települtségű vidéken a kitoloncolásokra jóval később került sor: a több mint hárommillió csehszlovákiai német kisebbség nagyobb része egy évvel később, a szervezett vasúti szállításokkal lebonyolított tömeges kitelepítés keretében kényszerült szülőföldje elhagyására.³² A történetileg kialakult kétnemzetiségű Szudétavidék etnikai arculata azonban már 1945 nyarán kezdett végérvényesen megváltozni.

Jegyzetek

- 1 Vö. például a csehszlovák külügyminisztérium 1945 nyarán az osztrák külügyi vezetéshez eljuttatott érvelésével. Ausztria prágai meghatalmazott képviselőjének jelentése az osztrák kancellár részére a Csehszlovák Köztársaság területén élő osztrák állampolgárok érdekvédelméről. 1945. június 6. - Österreichisches Staatsarchiv - Wien (ÖSA), Archiv der Republik, AA, II-pol. 1945, GZ 186. pol.
- 2 Vö. A csehszlovák minisztertanács 1945. május 25-i, június 2-i vagy június 8-i jegyzőkönyveivel. Státní ústřední archiv - Praha (SÚA) Úřad předsednictva vlády. Ugyanerről lásd Archiv Ústředního výboru KSČ - Praha (A ÚV KSČ), f. 100/1 és 100/24., illetve Moravsky zemský archiv - Brno (MZA) f. B-280. 58. sz. doboz
- 3 A ÚV KSČ, f.100/24.172. köt. Az emigráció idején kialakult csehszlovák elképzelésekről lásd Karel Kaplan: *Csehszlovákia igazi arca 1945-1948*, Pozsony 1993.182-188.
- 4 Vö. például a boskovicei illegális járási nemzeti bizottság (jnb) 1945, áprilisi irányelveivel. Cestou Května. Dokumenty k počátkům naší národní a demokratické revoluce. Duben 1946 - květen 1946. Praha 1976. 84-89., továbbá a Földművelésügyi Minisztérium nemzeti bizottságokhoz intézett 1945. május 10-i irányelveivel a mezőgazdaságban szükséges sürgős intézkedésekről A morvaországi tartományi nemzeti bizottság 1945. május 16-án a fentiek alapján a következő intézkedésekre adat utasítást a helyi nemzeti bizottságoknak: 1) Minden német nemzetiségű személyt őrizetbe venni és számukra koncentrációs táborokat létrehozni. Az eltakarításban és a háborús károk felszámolásában kötelező munkaszolgálatra kell őket kirendelni. 2) Az összes német nemzetiségű személy vagyonát biztonságba és nemzeti igazgatás alá kell helyezni. 3) Az összes

- német személy ingatlanvagyonát és földtulajdonát le kell foglalni, és minden intézkedést meg kell hozni annak érdekében, hogy azokat rendeltetésüknek megfelelően használják, szükség esetén az internált németek, illetve korábban nem dolgozó személyek bevetésével. Erről lásd a Morvaországi Tartományi Nemzeti Bizottság tanácsának 4. üléséről készült jegyzőkönyvet MZA Brno fond B-280. 58. doboz.
- 5 Vö. a testület 2., illetve 8. üléséről készült jegyzőkönyvekkel, uo.. lásd továbbá: Kroupa, Vladislav: *Sbor národní bezpečnosti 1945-1948*. Praha 1977. 36-37.
- 6 Az osztály vezetését előbb Miroslav Bursík látta el, majd 1945. november 6-tól a kommunista Karel Tondl. A biztonsági előadó funkciójáról lásd MZA. fond B-280. 58. dob. A németek kitoloncolására létrehozott osztály létrehozásáról lásd SÚA, Ministerstvo unitra-nová registratura (MV-NR) 8155. dob.
- 7 A szudéta-vidéki jelentéseket lásd SÚA, A ÚV KSČ f. 100/24. 46. köt. a. j. 857. etc. A német forradalmi gárdákról vö. Turnwald, Wilhelm (Hg.): *Dokumente zur Austreibung der Sudetendeutschen*, München 1971. 254.
- 8 SÚA, A ÚV KSČ, f. 100/24. 46. köt. a. j. 857.
- 9 Vö. a május 5-i 1945/4. számú, illetve a július 25-i 1945/48-49. számú kormányrendeletekkel, amelyek Csehszlovákia nem szláv lakosságát megfosztották politikai jogaitól. Lásd továbbá Kaplan, Karel: *i. m.*
- 10 A CSKP KB elnökségének 1945. június 6-i üléséről készült jegyzőkönyv, SÚA, A ÚV KSČ. f. 02/I. 1. köt. a. j. 4.
- 11 A csehszlovák kormány május 14-i és május 23-i ülésének jegyzőkönyvei. SÚA, UPV. 12 MZA, fond B-280. 787. dob. -Turnwald: *i. m.* 122-124. számú dokumentumok.
- 13 Hora, Ota: *Svedectví o puci*, I. Praha 1991. 133-135. -Turnwald: *i. m.* 215-216. számú dokumentumok.
- 14 Az eseményekről a koblenzi Bundesarchiv anyagaiban számos korabeli nyilatkozat, beszámoló található: Ost. Dok. 2/293, 20/57 (Znaim), 2/276 (Nikolsburg) etc. Fontos adatokat tartalmaznak az elüldözöttekkel készített korabeli osztrák befogadási jegyző- könyvek, valamint az osztrák belügyi hivatal helyzetjelentései: Österreichisches Staatsarchiv (ÖSA) Archiv der Republik, II-pol./1945.1. dob. GZ 134/pol., valamint 2. dob. GZ 220-pol. és GZ 1033-pol. Lásd még a helységek szerint kiadott kortársi beszámolókat közreadó Bornemann, Felix (Hg.): *„Weil Sie Deutsche sind...“ Dokumente und Berichte zur Austreibung aus Südmähren 1945-1946*. Stuttgart 1980., ill. MZA- Brno, fond 280. 58. dob.
- 15 A brünni „halálmenetről” lásd például Paul, Ernst: Lidice, Brno, Ústí nad Labem. Mista ceského a nemeckého utrpení. Praha 1990. 9-12. A szerző szerint a brünni németek három-négy napig tartó menetelése hozzávetőleg tízezer halálos áldozatot követelt. Vö. Kaplan: *i. m.* 188-198. - Bornemann: *i. m.* 23-56. - Bøddeker, Günter: *Die Flüchtlinge. Die Vertreibung der Deutschen im Osten*, München-Berlin 1980. 217-219, továbbá: BA Koblenz, Ost. Dok. 2/273 (Neubistritz), 20/63. - ÖSA, Archiv der Republik, II-pol. 1945. 2. dob. GZ 138-pol. - Brno, fond B-280, 58. dob. Ebben lásd a morvaországi tartományi nemzeti bizottság június 12-i, június 19-i, július 13-i és július 24-i tanácsuléséről készült jegyzőkönyveket.
- 16 A morvaországi tartományi nemzeti bizottság május 16-i tanácsulésének jegyzőkönyve, MZA Brno, B-280. 58. dob.
- 17 Ugyanazon testület május 22-i jegyzőkönyve, uo.
- 18 Ott, ahol korábban már a nőket és a gyermekeket is táborkba koncentrálták, fenn kellett tartani ezt az állapotot. Azoknak a nemzeti bizottságoknak viszont, amelyek még nem adtak ki egyetlen utasítást sem a németek táborkban való összegyűjtéséről, azt ajánlották, hogy csupán a férfiakat szedjék össze.
- 19 A táborkba internált németek munkaszolgálatának szabályozásáról fennmaradt iratgyűjteményt lásd MZA Brno, fond B-280. 790. dob.
- 20 A németekre vonatkozó előzetes irányelveket tartalmazó dokumentum dátuma 1945. május 20. Ugyanakkor a dokumentumot a tartományi nemzeti bizottság tanácsának három nappal későbbi 7. ülésén fogadták el. uo. 65. dob.
- 21 1945. június 23-án a krnovi (jagerndorfi) németekből összeállított nagyobb számú menetoszlopát a Javorník (Jauernig) melletti határátkelő irányába indították útnak. A lengyelek azonban visszairányították az elüldözötteket. Ezért a teljesen kimerült embereket további meneteléssel a Králiky (Grulich) és Staré Mesto (Mährisch Alstadt) környékén berendezett táborkba irányították. Vö. Schieder, Theodor (Hg.): *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa- IV/2. Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei*. Bonn 1957.71-72. sz. dokumentumok.
- 22 SÚA Praha, UPV, 308. dob. 127/2.
- 23 Schieder: *i. m.* 71-72. sz. dokumentumok.
- 24 MZA Brünn, fond B-280. 790. dob.
- 25 Számozás nélküli irat uo.
- 26 Gottwald kijelentésére vonatkozóan lásd a tartományi nemzeti bizottság május 22-i tanácsulésének jegyzőkönyvét. Uo. 58. dob.
- 27 Lásd ugyanazon testület 8-9. ülésének jegyzőkönyvét, továbbá a Slovo národa című újság 1945. május 30-i számát. Az egyik morvaországi német tábort, amelyben nagyobb számú szociáldemokrata internált élt, a

- kortársak mint „szocdem tábor” emlegették. Schieder: *i. m.* 37. sz. dokumentum. A krnovi németekhez lásd MZA Brno, fond B-280. 787. dob.
- 28 1945 június 13-án az ostravai német lakosság egy részét Schlesisch Ostrauba toloncolták ki, ahonnan háromnapos meneteléssel a Lengyelországhoz került Felsősziléziába irányították őket. Az 1. csehszlovák páncélos hadosztály közreműködésével lebonyolított akció mintegy 1 280 embert érintett. erről lásd Ceskoslovenská demokracie, 1945. június 14., valamint Turnwald: *id. m.* 212. sz. dokumentum. - A nemzetbiztonsági szervekkel közösen ugyanez a katonai alakulat irányította a neuttischeini németek július 5-6-i kitoloncolását is, amelynek keretében minden előzetes értesítés nélkül mintegy 4-5 ezer németet szállítottak el az Elba menti Pírnába. Uo. 241. sz. dokumentum. Mintegy 2 500 krnovi német július végi elűzéséről lásd MZA Brno, fond 8-280. A tartományi nemzeti bizottság 17. tanácsülésének jegyzőkönyve. Továbbá Schieder: *id. m.* 71-72. sz. dokumentumok és Bőddeker: *id. m.* 217-219. A Svitavy (Zwittau) környéki német falvakból a németeket június végén űzték el, magát a várost már május végén, június elején el kellett hagyniuk az ott lakó németeknek. Vö. a csehszlovák kormány június 2-i üléséről készített jegyzőkönyvével. SÚA Praha UPV Továbbá Schieder: *id. m.* 74. sz. dokumentum. Lásd még Biman, Stanislav-Cílek, Roman: *Poslední mrtví, první živi. České pohraničí květen az srpen 1945.* Ústí nad Labem 1989. 194.
- 29 Osztrák részről előbb 200-250 ezer elűzött szudétánémétről beszéltek, a nyár végén ez a szám 150-200 ezerre módosult. Vö. ÖSA, Archiv der Republik II-pol. 1945. 2. dob. GZ 138. pol 45., továbbá GZ 461. pol. 45. uo. és GZ 138. pol. 45. 68. dob. uo.
- 30 Az evakuációs ügyekkel megbízott referens adatára lásd a tartományi nemzeti bizottság 16. tanácsülésének jegyzőkönyvét. MZA Brno, fond B-280. 58. dob. A honvédelmi minisztérium vezérkari becslését lásd Biman-Cílek: *id. m.* 210.
- 31 A tartományi nemzeti bizottság július 3-i 113. tanácsülésének jegyzőkönyve, MZA Brno fond B-280. 58. dob.
- 32 A németellenes intézkedések folytatásában a potsdami konferencia fontos cezúrát jelentett. Egyrészt a nagyhatalmak beleegyezésüket adták a csehszlovákiai németek kitelepítéséhez, másrészt viszont döntést hoztak arról, hogy a kitelepített németek letelepítéséről pontos menetrendet kellett készíteni. Egyúttal felszólították Prágát, hogy az előkészítetlen kitoloncolásokat szüntesse be. A csehszlovák szervek az 1945. augusztus 2-i potsdami határozatot követően is megpróbálták folytatni németek elűzését otthonaikból. A potsdami határozatoknak megfelelően 1945 végén Csehországban kezdett kialakulni a német gyűjtőtáborok rendszere, amelyek a szervezett vasúti kitelepítés előkészítését szolgálták. Morvaországból a krnovi németek egy csoportjával 1946. február 25-én indult el az első szerelvény a szervezett kitelepítés keretében.

EMILIA HRABOVEC

THE EXPULSION OF THE GERMANS FROM MORAVIA IN 1945

Before the Potsdam Conference could make a decision on the transfer of the German population of Czechoslovakia to Germany in June 1945, hundred thousands of Germans were expelled from their homes in Bohemia and Moravia within the scope of the so-called wild resettlement” (divoky odsun) - with the consent of the highest Czechoslovakian state authorities and without any legal background. The Author deals with this first period of mass resettlement which on territories and in settlements of a German population in majority of Moravia became ethnic cleansing. With the use of contemporary documents from Bohemia and Moravia she reconstructs the measures set against the Germans; the categorization of the German population and the degrees of the ethnic cleansing.